

NOGAYCA ÇOKFİLLİ YÜKLEMLER: FİLLERDEN GELİŞMİŞ DİLBİLGİSEL BİÇİMLERE BÜTÜNCÜL BİR BAKIŞ*

*Birsel KARAKOÇ***

Öz: Bu makale, Kıpçak Türkçesinin Güney Kıpçak alt grubunda yer alan ve günümüzde özellikle Kuzey Kafkasya'da konuşulan Türk dillerinden biri olan Nogaycadaki çokfilli yüklemeler ile fiillerden gelişmiş dilbilgisel yapıları biçimsözdizimi özellikleri ve işlevleri yönüyle inceleyerek bütüncül bir sınıflandırma ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bir zarf-fiil *(-I)p* ya da *-A*, ad-fiil *(-MAGA)* ya da sıfat-fiil *(-A)yAK* ekiyle birleşerek dilbilgisel kompleks bir morphem oluşturan fiillerin farklı alt işlevleriyle birlikte kılımlı, görünüş, kiplik, proksimatif veya avertif işaretleyicisi olarak kullanıldığı görülmektedir. Dilbilgiselleşme sürecinden geçmiş bazı fiillerin hem kendi sözlük anlamlarıyla da kullanılabilme hem de aynı zamanda farklı dilbilgisel kategorileri işaretleyebilme özelliği göz önüne alındığında, potansiyel olarak karşımıza çıkan biçimsel aynılık ve çokişlevlilik sorunu da makalede ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türk dilleri, Nogayca, dilbilgiselleşme, art-fiilli yapılar, ad-fiil içeren dilbilgisel yapılar, sıfat-fiil içeren dilbilgisel yapılar.

Multiverbal Predications in Noghay: An Overview of the Complex Grammatical Morphemes Developed from Verbs

Abstract: This paper aims to analyse morphosyntactic and functional properties of grammaticalised morphemes consisting of a nonfinite verb form plus a verbal lexeme in Noghay, which is a South Kipchak Turkic language spoken in the northern Caucasus. The nonfinite form in question can be a converb in *(-I)p* or *-A*, a verbal noun in *-MAGA*, or a participle in *(-A)yAK*. Combinations of nonfinite forms with subsequent verbs can perform various grammatical functions (i.e. phase specification, viewpoint, modality, proximative or avertive). The paper takes into account the problems with ambiguity that can arise because some of the verbal lexemes in such combinations can potentially also appear in their lexical meanings or because one and the same combination can denote different grammatical notions. The issue of suprasegmental factors will therefore also be discussed.

Key words: Turkic languages, Noghay, grammaticalisation, postverbal constructions, grammatical morphemes containing a verbal noun, grammatical morphemes containing a participle.

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 03.04.2017 - 02.06.2017

** Prof. Dr., İsveç, Uppsala Üniversitesi, Diller Fakültesi, Dilbilim ve Filoloji Bölümü, Türk Dilleri Anabilim Dalı, birsel.karakoc@lingfil.uu.se ORCID: 0000-0001-7487-7620

Giriş

Bu makale, Kuzey Kafkasya'daki Türk dillerinden biri olan Nogaycadaki çokfiilli yüklemeler ile fiillerden gelişmiş dilbilgisel yapıları biçim-sözdizim özellikleri ve işlevleri yönüyle karşılaştırmalı olarak inceleyerek bütüncül bir sınıflandırma ortaya koymayı amaçlamaktadır.¹

Türk dilleri ailesi içerisinde, Kazakça, Karakalpakça ve Kıpçak-Özbekçesi ile birlikte, Kıpçak (Kuzeybatı) grubunun Aral-Hazar (Güney Kıpçakçası) alt grubunu oluşturan Nogayca, içerisinde yer aldığı Kıpçak grubuna ait diğer Türk dillerinde de olduğu gibi, çokfiilli yapılar açısından oldukça zengin bir envantere sahiptir. Nogay dilinin biçim-sözdizim ve anlam yönünden kompleks bir görüntü çizen bu yapıları, bir kısmı şimdiye kadarki bazı çalışmalarda ele alınmış olmakla birlikte, henüz bir bütün halinde değerlendirilip sistemli ve kendi içerisinde karşılaştırmalı olarak incelenmemiştir. Bu doğrultuda, makale, bazı yapılarda potansiyel olarak karşımıza çıkan biçimsel aynılık ve çekişlevlilik sorununa da değinecektir.

Çözümlememiz, Nogay edebi yazı dilinin yanı sıra konuşma dilinden derlenmiş, ayrıca kaynak kişilerden soruşturma yoluyla elde edilmiş dil verilerine dayanmaktadır. Kiril alfabesi esaslı Nogay yazı dilinden alıntılanan örneklerin Latin alfabesine aktarılmasında kullanılan çeviri yazı metodu konuşma diline ait örnekler için de uygulanmıştır. Örneklerin Türkiye Türkçesine aktarılmasında kaynak dil olan Nogaycadaki sözcük ve dilbilgisel biçimlerin, bire bir karşılıkları bulunduğu müddetçe, hedef dil olan Türkiye Türkçesinde olduğu gibi korunmasına gayret gösterilmiştir. Ancak, doğrudan yapı benzerliğini esas alan bir sözcük ve biçim aktarımı bazı örneklerde idiyomatik/pragmatik sorunlar oluşturduğu için, Türkiye Türkçesinde anlamı kendi doğal bağlamı ve anlatım türü içerisinde en iyi şekilde ifade edecek tercihlere gidilmiştir. Bu durumda, parantez içerisinde *bire bir* aktarımın da nasıl olduğu ayrıca belirtilmiştir. Nogayca örneklerin Türkiye Türkçesine sadece çevirisi yapılmış, morfolojik anotasyona gerek görülmemiştir.

Makalenin bundan sonraki kısmı şu şekildedir: 1. bölüm, çokfiilli yapıların biçim-sözdizimi yönünden sınıflandırmasına yer verdikten sonra, önce zarf-fiil

¹ Türk dillerinde bazı fiiller ileri seviyede dilbilgiselleşme sonucu yapı erozyonuna uğrayarak büsbütün ekleşmiştir. Örneğin, farklı Türk dillerinde *-DI*, *-Dir* hatta *-t* şeklinde 3. şahıs özne işaretleyicisi olan ekin artzamanlı olarak *tur-* fiilinden geliştiği bilinmektedir. Fiilin yapıca saydamlığını kaybederek yapışık bir morfem halini aldığı, dil tarihi açısından daha erken bir katmanda dilbilgiselleşmeye örnek olabilecek bu tür durumlar bu makalede ele alınmayacaktır. Burada bizi ilgilendiren, her ne kadar farklı seviyelerde fonetik indirgenme ve ekleşme örnekleri ile karşı karşıya olsak da fiilin bağımsız bir unsur olarak yapı bütünlüğünü büyük ölçüde koruduğu, kronolojik olarak daha geç zamanlı dilbilgiselleşmelere örnek teşkil eden durumlardır.

içeren yapıların (1.1.), ardından da ad-fiil (1.2.) ve sıfat-fiil (1.3.) temelinde gelişmiş olan yapıların analizini sunmaktadır.

1. Çokfiilli Yapıların Biçim-Sözdizimi Yönünden Sınıflandırması

Türk dillerinde sıklıkla karşımıza çıkan çokfiilli yüklemelerin dilbilgiselleşmiş bir fiil içeren türlerinde birbirini takip eden iki fiil araya giren bitimsiz bir fiil eki aracılığıyla birleşerek kompleks bir birlik oluşturur. Söz konusu bitimsiz fiil eki, geleneksel olarak zarf-fiil (ZF), ad-fiil (AF) ya da sıfat-fiil (SF) olarak adlandırdığımız fiil çekim kategorisinden bir ektir. Bu yapılarda, birinci fiil (FİİL-1) sözlük anlamı ile kullanılan 'asıl fiil' iken ikinci fiil (FİİL-2) sözlük anlamını ya büyük ölçüde ya da tamamen yitirip ardına eklendiği bitimsiz fiil ekini de içine alarak dilbilgisel bir işlev üstlenmiştir. Nogaycada çokfiilli yapıları biçim-sözdizimi yönünden şu şekilde sınıflandırabiliriz:²

GRUP 1. Bu grupta yer alan yapılarda sözcük anlamıyla kullanılan birinci fiil (FİİL-1) *-(I)p* ya da *-A* zarf-fiil (ZF) eklerinden birisini alır. Ardından gelen dilbilgisel işlevdeki fiil (FİİL-2) şimdiye kadarki pek çok çalışmada art-fiil olarak adlandırılmıştır. Bundan dolayı, birinci fiilin bir zarf-fiil eki aldığı bu gruptaki yapılar makalenin bundan sonraki kısmında art-fiilli yapılar olarak da nitelendirilecektir. Nogaycada oldukça üretken olan bu yapılar için birkaç örnek verebiliriz: *sez-e kal-dî*, *yıla-p yiber-di*, *ķara-p Şik-tî*, *ayt-ip koy-dî*, *esit-e koy-dî*, *ayt-ip bol-dî*, *yasa-p tur-a-dî*, *ķara-y tur-a-dî*, *kel-e-yatîr*, *ķôr-ip turî*, *oķi-p yûri*, *et-ip oltîri*.

GRUP 2. Çokfiilli yapının birinci fiili *-MAGA* ad-fiil (AF) ekini alır. Bu yapılar için şu örnekleri verebiliriz: *bol-maġa bol-a-dî*, *bil-meġe süy-di*, *yiber-meġe turî edi*, *öl-meġe tur-ġan*, *ket-peġe az ġal-dî*.

GRUP 3. Çokfiilli yapının birinci fiilinin *-(A)yAK* sıfat-fiil (SF) ekini aldığı bu yapılar için şu örnekler verilebilir: *öl-eyek bol-dî*, *tüs-eyek bol-ip turî*³; bk. Tablo 1.

² Bu makalede, çokfiilli yüklem yapılarında ikinci fiilin bir 'ek-fiil' olduğu durumlar inceleme dışında bırakılmıştır. Nogay dilinin ek-fiil sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Karakoç (2000, 2002, 2005).

³ Nogaycada bir sıfat-fiilden sonra *bol-* fiilinin gelmesiyle oluşan başka birleşik yapılar da mevcuttur: ör. *-ġan boladî*, *-ġan bolar*, *-Ataġan bolġan*, *-Ataġan bolîptî*, *-Ataġan boldî*, *-(A)yatġan boladî*, *-(A)yatîrġan boladî*, *-(I)p turġan boladî* vb. Ancak, bu yapılar içerisinde *bol-* ya statik/dinamik bir ek-fiil işlevindedir, ya da 'varolma, bulunma' bildiren bir anlam taşır. Yukarıda da belirtildiği üzere, Nogaycanın ek-fiil içeren birleşik yapıları bu çalışmanın dışında tutulmuştur. Sıfat-fiil + *bol-* ek-fiilli temelinde oluşan birleşik biçimbirimler için bk. Karakoç (2000, 2005).

Tablo 1. Nogayca Çokfiilli Yapıların Biçimsel Sınıflandırması ve Morfolojisi

Çokfiilli yapıların biçimsel sınıflandırması	Çokfiilli yapıların morfolojisi
GRUP 1: Zarf-fiil içeren yapılar	FİİL-1 + ZF (-/I)p ya da -A) + FİİL-2 + yüklemleştirici
GRUP 2: Ad-fiil içeren yapılar	FİİL-1 + AF (-MAGA) + FİİL-2 + yüklemleştirici
GRUP 3: Sıfat-fiil içeren yapılar	FİİL-1 + SF (-/A)yAK) + FİİL-2 + yüklemleştirici

Burada önemli olan hususlardan biri, bitimsiz bir fiil ekiyle bir birlik oluşturabilme yeteneğine sahip olan fiillerin (FİİL-2), ileri seviyede genel dilbilgisel anlamlar taşıyor olması ve ancak kapalı bir grup oluşturacak şekilde sınırlı ve az sayıda olduğudur. Dil tarihi açısından, dilbilgiselleşme süreçlerine bağlı olarak sonradan oluşageldikleri için, söz konusu bu fiil birleşimlerinin değışkeleri ve ifade ettikleri anlamlar, Türk dilleri arasında benzerlik ve paralellikler gösterebilmesine rağmen aslında doğal olarak bire bir aynı değildir. Dolayısıyla, bu yapıların envanterinin ve anlam alanlarının her bir Türk dili için ayrı ayrı ele alınıp ortaya konması gerekmektedir.⁴ Aşağıda, Nogayca açısından, bu üç grup içerdikleri alt gruplarla birlikte yapı ve işlevleri yönüyle incelenecektir.

1.1. GRUP 1: Zarf-Fiil İçeren Yapılar

Türk dillerindeki zarf-fiilli parçacıklar ile ana cümle parçacıkları arasındaki ilişkinin tipolojik özelliklerini inceleyen Johanson, şu şekilde bir sınıflandırmaya gider: 1) Birleşik bir yüklemlik (complex predication), 2) Birleşik bir yüklem (complex predicate), 3) Birleşik bir fiil (complex verb) (Johanson, 1990, ss. 137-138; 1991, ss. 100-101; 1995, ss. 314-315). Bu sınıflandırmaya göre, zarf-fiilli parçacığın, ana cümle parçacığının yüklemine dahil olmadan, bağımlı fakat ikincil bir yüklemlik oluşturduğu durumlarda 'birleşik bir yüklemlik' söz konusudur. Bu tip, özellikle ana cümle ile zarf-fiil cümlesinin farklı öznelere sahip olduğu durumlarda açıkça görülür. Örnek 1'de

⁴ Konuyu şimdikiye kadar çokfiilli yapıların bir alt türü olan zarf-fiil içeren (art-fiilli) birleşimler bağlamında hem genel kuramsal açıdan (ör. Johanson, 1990, 1991, 1995, 2004, Johanson ve Csató, 2017) hem de farklı Türk dilleri açısından ele alan çalışmalar bulunur (ör. Schönig, 1984; Demir, 1992, 1993; Rentzsch, 2006; Bacanlı, 2014; Aslan Demir, 2013). Nogay dilinin bitimli fiil sistemini inceleyen Karakoç (2005) görünüş işaretleyicisi art-fiil yapılarını çözümlenmiştir. Karakoç (2007a) Nogaycada zarf-fiil eki olarak kullanılan art-fiilli biçimleri incelerken Karakoç (2007b) Nogayca kılınış ve görünüş ifade eden art-fiil yapılarının biçim-işlevsel bir sınıflandırmasını sunar. Ergönenç Akbaba (2011) Kazak ve Nogay dillerinde art-fiilli yapıların kılınış belirten türlerini 'tasvir fiilleri' adı altında incelemiştir. Nogayca ad-fiil ya da sıfat-fiil içeren dilbilgisel biçimbirimler Karakoç (2013) ve (2017)'de ele alınmıştır.

-GAndA kompleks zarf-fiil ekiyle oluşmuş zarf-fiilli parçacık ile ana cümle arasında böyle bir ilişki söz konusudur:

(1) /.../ *korazlar kişikiriş baslayanda, ol uyqlap bolmay, tek tinlap yatar edi.* (Džanibekov, 1961, s. 53) ‘/.../ horozlar ötmeye başladığında, o uyuyamaz, sadece dinlerdi (*bire bir*: dinleyip yatarı).’

Zarf-fiil eki taşıyan yüklem ile ana cümledeki yüklemi kendi sözlük anlamlarıyla, ama tek bir özneye bağlı olarak kullanılırsa, bu durumda, ‘birleşik bir yüklem’ (çokyüklemlilik yapı) söz konusu olur. 2 numaralı örneğin birinci cümlesindeki *yat-* hem dinamik (bir yere yatmak) hem de durağan/statik (bir yerde yatmak) anlam taşıyabilen bir fiildir. Aşağıda ele alınacağı üzere bu fiil, çokfiilli yapılar içerisinde art-fiil olarak da sıklıkla kullanılmaya potansiyeline sahip olduğu halde, bu örnekte sözlük anlamıyla kullanılmıştır. Dolayısıyla, *yalap yataği*, ‘yalayıp yatar’, ‘yalayarak yatar’, ‘yalar ve yatar’ anlamlarında birleşik bir yüklemidir.

(2) *Ɔoyan erinin yalap yataği. Ɔaraya tünde bu turadı.* (Kumratova-Karakaev, 1992, s. 24) ‘Tavşan dudağımı yalayıp yatar. Gece yarısı (*bire bir*: karanlık gecede) bu kalkar.’

Bu makale 1 ve 2 numaralı örnekler eşliğinde kısaca izah ettiğimiz ilk iki türü ele almayacaktır. Burada bizi ilgilendiren, zarf-fiilli yapıların ‘birleşik fiil’ (art-fiilli yapı) oluşturduğu durumlardır. ‘Birleşik fiil’ oluşturan (art-fiilli) yapılarda zarf-fiilli takip eden ikinci fiil, yüklem çekirdeği olma potansiyelini kaybederek dilbilgisel bir işlevde gelişme göstermiştir. Burada bir noktaya değinmemiz gerekir. Türk dillerinde sözdizimsel cümle hiyerarşisinde sola dallanmanın söz konusu olduğu bilinmektedir. Yani *Ahmet gülererek konuştı* örneğinde *gülererek* zarf-fiilli parçacığı *konuştı* yükleminden önce gelerek (solunda yer alarak) bu yüklem anlamını niteler: *gülererek* > *konuştı*. Morfosentaktik sözcük içi hiyerarşide ise bu yön tersinedir. Sözcük kökü, her aldığı ek ile yeni bir anlam değışmesine uğrar. Örneğin *bildirmek* sözcüğünde *bil-* fiili ardından gelen (sağında yer alan) *-dir-* eki ile yeni bir anlam kazanır: *bil-* < *-dir-*. Türk dillerinde, sözdizimsel yapıların art zamanlı olarak dilbilgisel yapılara evrilmesine, yani bir fiilin asıl anlamını kaybederek dilbilgisel bir morfemin parçası haline gelmesine paralel olarak, soldan sağa dallanmadan, sağdan sola ilerleyen bir dallanmaya geçiş gerçekleşir. Bir diğer ifadeyle, ‘birleşik yüklem’ yapısı söz konusu olduğunda soldan sağa doğru sözdizimsel bir niteleme görülürken ‘birleşik fiil’ yapılarında sağdan sola morfosentaktik bir niteleme ile karşı karşıya kalırız (krş. Johanson, 1992, ss. 186-189).

Hem birleşik yüklemlik hem de birleşik yüklem yapılarında pek çok zarf-fiil eki farklı anlam nüanslarıyla kullanılabilirken üçüncü tür olan birleşik fiil yapılarında sadece iki zarf-fiil ekinin mümkün olabildiğini görüyoruz: *-(I)p* ve *-A*. Bunlardan *-(I)p*, köken olarak son-sınırlı bir görünüş değerine işaret ederken *-A* zarf-fiili ara-sınırlılık ifade eder.⁵ Ancak zaman içerisinde bu iki form, aralarındaki görünüşsel karşıtlığın nötrleşme eğilimi göstermesiyle, benzer anlamlarla birbirinin yerine de kullanılır olmuştur (ör. Johanson, 1991, 2004).

Nogaycada art-fiilli yapılar özellikle şu ana işlevlerde karşımıza çıkar: 1. Asıl fiilin sözlük anlamını farklı açılardan betimleyen kılınış işaretleyicisi olarak, 2. Yeterlik, olasılık ifade eden kiplik işaretleyicisi olarak, 3. Görünüş işaretleyicisi olarak.

1.1.1. Kılınış İşaretleyen Art-Fiilli Yapılar

Zarf-fiil eki ile onu takip eden art-fiilden oluşan kılınış işaretleyicileri, asıl fiilin iç evre yapısını yeniden sınıflandırarak fiilin ifade ettiği eylemi nicelik veya nitelik açısından betimleme görevi üstlenir. Fiiller farklı iç evre yapılarına sahiptir. Olası üç evre, biri başlangıç diğeri bitiş sınırı olmak üzere iki dinamik sınır evresi ile bir statik/durağan orta evreden ibarettir. Bir fiil, eğer kılınış içeriği başlangıç veya bitiş sınırını belirten doğal bir dönüşüm noktası içeriyorsa, 'dönüşümlü' [+DÖN] bir fiildir. Başlangıç-dönüşümlü fiillerde, başlangıç sınırı kılınış öbeğinin dönüşüm noktası olarak kavranırken bitiş-dönüşümlü fiillerde, bitiş sınırı aşılması gereken kritik dönüşüm noktasıdır. Başlangıç-dönüşümlü fiiller hem bir dinamik başlangıç sınırını hem de bu sınırı takip eden durağan bir evreyi ifade etmek suretiyle iki anlamlı fiillerdir. 'Dönüşümsüz' [-DÖN] fiillerin kılınış içeriği ise kesin bir başlangıç veya bitiş sınırı içermeyen homojen bir yapıdadır. Kılınış işaretleyen art-fiilli yapılar, başlangıç veya bitiş sınırından birisini veya durağan evreyi aktif hale getirmek suretiyle, ardına eklendikleri fiillerin iç evre yapılarını yeniden kategorize ederler ve bu özellikleriyle diğer bazı dillerdeki ön-fiil/ön-eklere veya zarflara benzer bir işlev görürler (Johanson, 2000, ss. 58-73). Devamlılık, süreklilik, yoğunluk, birdenbirelik, çabukluk, istem dışı gerçekleşme vb. anlamlar, bu yapıların genellikle evre belirleme işlevine bağlı olarak ortaya çıkan ve metin bağlamına göre yorumlamaya açık olan yan nüanslardır (Johanson, 2004, Johanson ve Csató, 2017). Asıl fiilin iç evresini yeniden kategorize etme açısından ele aldığımızda, kılınışsal art-fiilli yapıların daha çok dönüşümlülük [+DÖN] ya da dönüşümsüzlük [-DÖN] işaretleyicisi olarak kullanıldığı görülür. Burada önemli olan hususlardan biri, gerek kılınış gerekse kiplik işaretleyen art-fiilli yapıların (görünüş işaretleyen yapıların aksine) farklı pek çok bitimli ya da bitimsiz yüklemleştirici ile birlikte kullanılabilir olmasıdır. Bunu *-(I)p tur-*

⁵ Görünüş değerleri üzerine detaylı bilgi için bk. 1.1.3.

üzerinden örneklendirecek olursak: *-(I)p tur-dî*, *-(I)p tur-adî*, *-(I)p tur-ar*, *-(I)p tur-ayak*, *-(I)p tur-yan*, *-(I)p tur-iptî*, *-(I)p tur-sa*, *-(I)p tur-γanda* vb.

Dönüşümlülük [+DÖN] İşaretleyicileri

Dönüşümlülük işaretleyen dilbilgisel yapıların temel işlevi, dönüşümsüz veya kılınış evresi belirsiz olan fiilleri, başlangıç veya bitiş evrelerinden birini ön plana çıkararak dönüşümlü fiillere çevirmektir. Fiilin kılınış içeriğine yönelik bu dönüşüm, aynı zamanda işaretlenen evreye de bağlı olarak birdenbire, umulmadık veya engellenemedik bir şekilde ortaya çıkma, çabukça tamamlayıp bitirme, dikkatlice sonuna kadar sürdürme, kararlılıkla sona erdirmeye vb. farklı nüanslar eşliğinde gerçekleşebilir (Johanson, 2004, s. 182). Nogaycadaki kılınış işaretleyicisi art-fiilli birleşimlerin sayıca büyük bir kısmı dönüşümlüleştiricilerden ibarettir. Aşağıda bazılarını kısaca ele alacağımız bu yapılardan sıkça karşılaşılanları şunlardır: *-(I)p al-*, *-(I)p yiber-*, *-(I)p qal-*, *-(I)p basla-*, *-(I)p bol-*, *-(I)p şik-*, *-(I)p koy-*.⁶

-(I)p al- biçimi asıl fiilin başlangıç evresini niteler. 3. örnekte *-(I)p al-*, *kapla-* fiilinin dinamik evresi olan 'kaplar duruma geçme'yi vurgularken 'kaplıyor olma durumu'nu gösteren statik evreye yönelik bir yorumu imkansız kılar ve aynı zamanda söz konusu dinamik evrenin kısa bir süre içerisinde ve birdenbire ortaya çıktığı yönünde de bir bilgi içerir. Benzer bir şekilde, 4'te *korq-* fiilinin 'korkuya kapılma' evresi vurgulanırken 'korkuyor olma' evresi devre dışı bırakılır. *-(I)p al-* aynı zamanda cümlenin birinci eyleyeni veya öznesine yönelik ve eyleyenin kendi yararı doğrultusunda gerçekleşen bir eylemi de gösterebilir (5).

(3) *Awildî sût tüsli koyî tuman kaplap aldı.* 'Köyü (birdenbire) süt renginde koyu bir duman kapladı.'

(4) *Muni körgeŋ dawlar qarttan seskenip, korqîp aldılar.* 'Bunu gören devler ihtiyardan çekinip korktular.'

(5) *Maŋlayındayî qara terin qolinîŋ üsti men sürtip aldı.* 'Alnındaki teri (bire bir: kara terini) elinin tersi (bire bir: üstü) ile sildi.'

⁶ Burada kısaca ele alınan kılınış belirleyicileri ile ilgili daha fazla örnek ve ele alamayacağımız diğer yapıların içerdikleri nüanslar ile ilgili bilgi için bk. Ergöneç Akbaba (2011).

Bir eylemin dinamik başlangıç evresini işaretleyen diğer bir art-fiil yapısı *-(I)p yiber-*'dir.⁷ Bu yapının ifade ettiği nüanslardan biri başlangıç evresinin bilinçli bir eyleyen tarafından ansızın ve/veya istemli/istem dışı olarak harekete geçirildiğidir (6). *-(I)p kal-* yapısı, başlangıç-dönüşümlü fiillere eklendiğinde eylemin başlangıç evresini ve bu evrenin aşılmasıyla birlikte içine girilen durum evresinde kalmayı ifade eder (7).

(6) *Ayşat kişkirip yilap yiberdi.* 'Ayşat birden bağırarak ağlamaya başladı.'

(7) *Ötemis Akay, - deydi Yolmambet, karttın kasına kelip, - uyklap kalıppan.* 'Ötemis amca, - der (*bire bir:* diyor) *Yolmambet*, ihtiyar adamın karşısına gelip, - uyuyakalmışım.'

Burada kısaca değinmek istediğim bir başka yapı *-(I)p basla-* yapısıdır. Başka bir nüans içermeksizin eylemin sadece başladığını belirten bu birleşik yapının içerdiği *basla-* 'başla-' leksikal anlamını korumaktadır (8-9). Kanımca, bu yapıyı bir art-fiil yapısı olarak değerlendirmek zordur (bk. Karakoç, 2013, ss. 319-320).

(8) *Eñ baslap sazlıktañi kuşlar kozyaldılar, nege deseñ sazlıkklar buzlap basladılar.* 'İlk önce sazlıktaki kuşlar harekete geçtiler, çünkü sazlıklar buzlanmaya başladı.'

(9) *Bu xabardi esitken yigitler, xannin kızın alayak bolip, xanya kelip, bilgen otiriklerin aytıp baslaydılar.* 'Bu haberi işiten gençler, kızını almak için hana gelerek bildikleri yalanları anlatmaya başladılar (*bire bir:* başlıyorlar).'

-(I)p bol- morfemi eylemin bitiş sınırını işaretleyerek bitiş-dönüşümlü fiiller oluşturur (10). Bir başka bitiş sınırı belirleyicisi olan *-(I)p şik-* aynı zamanda eylemin hızlıca ve bir çırpıda gerçekleştirilmiş olduğu bilgisine de yer verebilir (11). Benzer bir şekilde, eylemin bitiş sınırını vurgulayan ve metin bağlamı ile cümlenin bitimli formuna bağlı olarak pek çok nüans eşliğinde kullanılan diğer bir art-fiil yapısı *-(I)p koy-*'dur (12).

(10) *Asiñdi işip boldiñ ma, balam?* 'Yemeğini yiyip bitirdin mi, evladım?'

(11) *Direktor yas uçitel'diñ kayıtların bir qarap şikti.* 'Müdür, genç öğretmenin kağıtlarına (belgelerine) bir göz attı.'

(12) *Şükir kazıanlardı, birewge de aytıp koymasın dep olardı öltürüp sol şükirya tasladılar.* 'Kimseye söylemesinler diye çukur kazanları öldürüp o çukura attılar.'

⁷ *-(I)p yiber-* art-fiilli biçiminin etimolojik olarak *i:δ-u ber-* (< *-(I)p*-zarf-fiili + *i:δ-* 'gönder-' + *A*-zarf-fiili + *ber-* 'ver-') şeklinde daha kompleks bir art-fiil yapısından gelişmiş olduğu düşünülebilir (bk. Clauson, 1972, s. 37, Johanson, 2004, s. 184).

Dönüşümsüzlük [-DÖN] İşaretleyicileri

Birincil işlevi, dönüşümlü fiilleri dinamik başlangıç veya bitiş evrelerini devre dışı bırakarak dönüşümsüz fiillere çevirmek olan art-fiilli yapılar sayıca daha küçük bir grup oluşturur: *-(I)p tur-*, *-(I)p oltır-*, *-(I)p yat-* ve *-(I)p yür-*. Aynı zamanda bu yapılarda yer alan art-fiillerin, bizzat başlangıç-dönüşümlü fiiller sınıfından olması ve fiziksel pozisyon bildiren leksikal içeriklere sahip olması dikkat çekicidir. Yukarıda da açıklandığı üzere, başlangıç-dönüşümlü fiiller, başlangıç sınırı ile bu sınırı takip eden durum evresini ifade etmek suretiyle iki anlamlıdır. Yani *tur-* hem dinamik olarak ‘ayağa kalkmak’, ‘doğrulmak’ hem de statik/durağan olarak ‘ayakta durmak’ anlamında kullanılabilir. Aynı şekilde *oltır-* hem ‘bir yere oturmak’ hem de ‘bir yerde oturmak’, *yat-* hem ‘bir yere yatmak’ hem de ‘bir yerde yatmak’, *yür-* de ‘yola koyulmak’ veya ‘yürümek’ anlamlarını gösterebilir. Türk dillerindeki bu fiil türleri başka pek çok dilde iki farklı fiil ile karşılığını bulur. Örneğin *yat-* fiili Almancada ‘sich hinlegen’ ve ‘liegen’, İngilizcede ‘to lie down’ ve ‘to lie’ şeklinde fiil çiftleriyle karşılanır. Bünyesinde başlangıç-dönüşümlü bu dört fiilden birini içeren art-fiilli yapılar, asıl fiilin dinamik evresini ön plana çıkaracak bir yorumu imkansız kılarak sadece durağan evreyi işaretlemek suretiyle dönüşümsüz fiiller oluşturur. Bu şekilde fiilin durağan evresinin işaretlenmesi süreklilik, devamlılık, tekrarlanma, alışkanlık vb. yorumları da beraberinde getirir.

Bu dönüşümsüzlük belirleyicileri arasında göreceli olarak en yaygın olanı *-(I)p tur-*’dur. Diğerleri hem asıl fiillerle birleşebilirlik hem de sözlük anlamlarını koruma kapasiteleri açısından biraz farklı bir görüntü çizer. 13. örnekteki asıl fiil *ķara-* hem ‘bir şeye bakma durumuna geçme, göz atma’ hem de ‘bakar halde olma’ şeklinde iki evresi olan bir fiildir. Bu fiilin ardından gelen *-(I)p tur-* yapısı *ķara-* fiilinin durağan evresini etkinleştirir. Yani *ķarap turdī* çokfiilli yüklemi bütün olarak dinamik bir anlam içermez.

(13) *Avtomobil’ ketkenli xiyli da boldī, a er kisi yol üstinde uzakķa deyim yastīn artinnan ķarap turdī.* (Kurmangulova et. al., 1991, s. 225) ‘Otomobil gideli epey oldu ama adam yol üstünde gencin ardından uzaklara doğru uzun zaman bakıp durdu.’

Dönüşümsüzlük işaretleyicisi art-fiiller bitiş-dönüşümlü fiillere eklendiğinde, genellikle, eylemin tekrarlanarak gerçekleştiğine dair bir yorumu mümkün kılarlar (bk. Johanson, 2004). 14. örnekteki *öp-* bitiş-dönüşümlü bir fiildir. *-(I)p tur-*, *öp-* fiilinin farklı zamanlarda tekrarlanarak ortaya çıktığını göstererek bunu bütün olarak dönüşümsüz bir fiile çevirir. 15 numaralı örnekte *-(I)p yat-* art-fiilli yapısı, *tīŋla-* ‘dinle-’ fiilinin dinamik ‘dinler duruma geçme’ evresini ortadan kaldırıp ‘dinler durumda bulunma’ anlamını ön plana çıkarırken cümlenin bitimli yüklemleştiricisi *-(A)r edi*, eylemin geçmişte tekrarlanarak gerçekleştiği bilgisini verir. Bu yapıda yer alan *yat-* fiili aynı zamanda eylemin ne tür bir fiziksel pozisyonda gerçekleştirildiği üzerine de ek bir bilgi içerir.

(14) *Bas degen künlerde Azamat okuwyňa yabîsîp, şkolaya barmaya asîyîp em şkoladan kaytsa da kuwnak kelip, kelgenley anasîñ kuşaklap öbip turdî.* ‘Azamat ilk günler okumaya çok hevesli idi. Okula koş a koş gidip (*bire bir*: okula varmaya acele edip) sevinçle dönüyordu (*bire bir*: okuldan döndüğünde de sevinçli gelip) ve gelir gelmez de annesini kucaklayıp öpüyordu.’

(15) *Keşede baqalar barqıldap, koñizlar tizildap, qorazlar kişkirip baslayanda, ol uyqlap bolmay, tek tînlap yatar edi.* (Džanibekov, 1961, s. 53) ‘Geceleyn kurbağalar vıraklamaya, böcekler vızıldamaya, horozlar ötmeye başladığında, o uyuyamaz, sadece dinlerdi (*bire bir*: dinleyip yatardı).’

Hareket/Yön İfade Eden [+YÖN] Art-Fiiller

Hareket ve yön bildiren bir fiilin *-(I)p* zarf-fiil ekiyle birleşmesi sonucu oluşan art-fiil yapıları, çoğunlukla, konuşurun deiktik merkezine doğru —zaman ya da mekan boyutunda— yaklaşıyor veya merkezden uzaklaşıyor gelişen eylemleri işaretler. *-(I)p kel-* biçimi asıl fiilin ifade ettiği, geçmişte belli bir zamanda başlamış olan eylemin halihazırdaki deiktik merkeze doğru gerçekleşmeye devam ettiğini belirtirken (16), *-(I)p bar-* eylemin uzaklaşıyor ilerlediği yönünde bir bilgi içerir (17).⁸

(16) *Evdokiya Sergejevna em Nikolay İvanoviç şkola aşilyannan beri kullîk etip keleyatîrlar.* (Karakoç, 2005, s. 156) ‘*Evdokiya Sergejevna* ile *Nikolay İvanoviç* okul açıldığından beri çalışmaktalar.’

(17) *Ol anasîñîñ bölmesine kirgende, kuwîrîlyan ettiñ iyisi burîndî yarîp barayatîr edi.* (Karakoç, 2005, s. 157) ‘O annesinin odasına girdiğinde kavrulan etin kokusu burnu delmekteydi (*bire bir*: yarıp varmaktaydı).’

-(I)p kel- ile *-(I)p bar-* yapılarının görünüş belirticisi olan *-(A)yatîr* formuyla birlikte sıkça kullanılıyor olması oldukça dikkat çekicidir (bk. Karakoç, 2005, ss. 152-157). Bu birleşik oluşumları aşağıda 1.1.3. bölümünde ayrıca ele alacağım.

-A Zarf-Fiili İçeren Kılımsız İşaretleyicileri

Yukarıda ele aldığımız bazı yapıların aynı zamanda ara-sınırlı bir zarf-fiil eki olan *-A* ile oluşmuş çiftleri de bulunur. Buna göre *-(I)p tur-*’un yanı sıra *-A tur-*, *-(I)p kal-*’ın yanı sıra *-A kal-*, *-(I)p koy-*’un yanı sıra *-A koy-* yapıları ile de karşılaşırız. Bu yapıların ortak özelliği, *-A* zarf-fiilinin ara-sınırlı işlevi de göz önünde bulundurulduğunda, eylemin başlangıç veya bitiş sınırı aşıldıktan sonra ortaya çıkan durum evresinin devam ettiğine/sürdüğüne dair bilgi içeriyor olmalarıdır. Örneğin *oltîrip turadî* şeklinde bir yüklem bir yere oturduktan

⁸ Nogaycada hareket ifade eden *-(I)p kel-*, *-(I)p ket-* ve *-(I)p kaş-* yapılarının *al-* fiiline eklenmesiyle oluşan *âkel-* ‘getir-’, *âket-* ‘götür-’ ve *âkaş-* ‘kaçır-’ fiilleri de art zamanlı sözlükselleşme çerçevesinde ilginç örneklerdir.

sonra, oturuyor olma durumunda bulunmayı veya bir yere oturma eylemini tekrar tekrar, yineleyerek gerçekleştirmeyi ifade ederken *oltıra turadı* daha ziyade oturuyor olma durumunun devam etmekte olduğunu belirtir. 18. örnekteki *-A tur-*, bitiş-sınırlı bir iç evreye sahip olan *ölip ket-* eyleminin yinelenerek devam etmekte olduğunu işaretler.

(18) *Oni man yasli kurtqalar, kartlar akirin duniyadan tayip, ölip kete turadilar.* (Kazakov, 1983, s. 53) ‘Onunla yaşıt yaşlı kadın ve erkekler bir bir dünyadan göçüyor, ölüp gidiyorlar (*bire bir*: ölüp gideduruyorlar).’

-A kal- biçimi eylemin, bitiş sınırı aşıldıktan sonra içine girilen evrede kalmaya devam ettiğini belirtir (19). *-A koy-* biçimi, vurgulanan durum evresinin birdenbire aşılma bir dinamik başlangıç veya bitiş sınırı sonrası ortaya çıktığı nüansını verebilir (20). Nogaycada *-(I)p* zarf-fiilli bir çifti olmayan ve daha çok emir kipinde kullanılan *-A ber-*, eylemin, çabucak ve pek çok örnekte aynı zamanda bir başkasının yararına tamamlandığı nüansını da içerebilecek şekilde gerçekleştirildiğini belirtir (21).

(19) *Tek yastij tömen ekenin seze kaldı.* ‘Fakat birden gencin moralinin bozuk olduğunu anladı.’

(20) *Alla-taladij özi munij sözün yanma-yan esite koydı.* ‘Allahutaala’nın bizzat kendisi bunun sözünü hemen işitti.’

(21) *Ne zat akında söyleseyeksin sen oni man? Üyiñge bara ber, azirlen ketpege.* (Kurmangulova et al., 1991, s. 231) ‘Hangi konuda konuşacaksın onunla? Hadi evine var, gitmek için hazırlan.’

-Ayaz- art-fiil işaretleyicisi, diğer pek çok Türk dilinde olduğu gibi Nogaycada da, tam gerçekleşmek üzere olan bir olayın son anda gerçekleşmediğini gösteren bir kategori olan ‘avertif’ ifadesi için kullanılır (22).⁹ Bu yapı içerisinde yer alan ve artık bağımsız bir madde/leksem olarak kullanılmayan *yaz-*, ‘yanıl-’, ‘hataya düş-’, ‘başarısız ol-’ anlamlarında bir fiildir.

(22) *Korkkaninnan yiñilayazdı.* ‘Korkusundan (*bire bir*: korktuğundan) neredeyse yıkılacaktı.’

⁹ Avertif kategorisi için bk. Kuteva (1998, 1999), Nevskaya (2005). Nogaycada avertif işaretleyen biçimler için bk. Karakoç (2017).

1.1.2. Kiplik İşaretleyen Art-Fiilli Yapılar

Yeterlik, muktedirlik ifade eden *-(I)p bil-* ile bu anlamların yanı sıra olasılık da bildiren *-(I)p bol-*¹⁰ art-fiilli yapıları, Türkiye Türkçesindeki *-(y)Abil-* ekine benzer işlev görürler (23-24). Bunlardan *-(I)p bil-*'in içerdiği *bil-* fiilinin sözlük anlamı güçlüdür ve Türkiye Türkçesinde aynı zamanda *-mAYI bil-* ile de karşılanabilir. Söz konusu kiplik anlamlarının olumsuzluğu için *-A alma-*¹¹ ya da *-(I)p bolma-* kullanılır (25-26).

(23) *Men äriw kazan asip bilemen.* 'Ben iyi yemek yapabiliyorum/ yapmayı biliyorum.'

(24) *Birew de onı duris anlap bolmayayin ol bek äriw anlaytayan edi.* 'Hiç kimsenin onu doğru dürüst anlayamayacağını gayet iyi kavıyordu (*bire bir:* o çok iyi anlıyordu).'

(25) *Uşip bolmaydı, soya köre yasirinyan.* 'Uçamıyordu, onun için saklandı.'

(26) *Basim awıryan sebepli, men yiyinya bara almadim.* 'Başım ağrıdığı için ben toplantıya gidemedim.'

1.1.3. Görünüş İşaretleyen Art-Fiilli Yapılar

Yukarıda ele aldığımız dönüşümsüzlük işaretleyen art-fiilli yapılar, pek çok Türk dilinde olduğu gibi Nogaycada da, dilbilgiselleşmenin bir sonraki evresinde görünüş işaretleyicilerine dönüşmüşlerdir. Bir diğer ifadeyle, kılınış belirten türlerde zarf-fiil eki ile art-fiil birleşerek asıl fiilin iç kılınış içeriğini etkilerken görünüş belirten türlerde zarf-fiil, art-fiil ve ardından gelen basit yapıyı yüklemleştirici ileri seviyede kaynaşarak daha karmaşık bir ikincil yüklemleştirici oluşturur.

¹⁰ Ergöneç Akbaba (2011, ss. 100-101) Nogaycanın tasvir fiilleri altında ihtimal, imkan ifade eden *-A bol-* şeklinde bir tasvir fiili (bizim burada ele aldığımız şekliyle kılınışsal art-fiil yapısı) olduğundan bahseder. Ancak, bu birleşik yapı aslında bir tasvir fiili değildir. Yapıca, şimdiki zaman belirten *-A zarf-fiil eki* ile, ihtimal, olasılık belirtmek üzere dilbilgiselleşmiş olan *bolar* ek-fiilinden oluşan bu kompleks biçim Türkiye Türkçesinde aynı şekilde ara-sınırlı bir presamtif olan *-(Ø)Iyordur* ile karşılığını bulur, bk. Karakoç (2005, ss. 137-138). Nogaycada *bolar* ek-fiilinin işlevleri için ayrıca bk. Karakoç (2005, ss. 45-49).

¹¹ *-A alma-* yapısının ünsüz ile biten fiillerden sonra farklı varyantları bulunur: 1) *-A zarf-fiil eki* de, *al-* art-fiilinin ünlüsü de korunur ve bu ikisi birleşik veya ayrı yazılabilir, ör. *Körealmadı, Bara almadı*, 2) *-A eki* ile *al-*'in ünlüsü kaynaşır ve bu ikisi tek bir sözcük olarak yazılır, ör. *Baralmadı*, 3) *-A eki* ile *al-*'in ünlüsü arasına /y/ sesi girer, ör. *Aytayalmadı*. Ünlü ile biten fiillerden sonra *-A zarf-fiil eki -y* şeklinde ortaya çıkar ve art-fiilin ünlüsü korunur, ör. *Okiyalmadı*.

Johanson'a göre (ör. 1971, 2000) Türk dillerinde ara- ve son-sınırlı görünüş kategorileri dilbilgiseldir. Bu görünüş değerlerini ifade eden dilbilgisel araçların işlevi, bir yönelme noktasından fiilin ifade ettiği olaya öznel perspektifler açmaktır. Bunu yaparken olayı kılınış yönünden karakterize etmezler, yani söz konusu eylemin iç evre yapısını, sözlük içeriğini etkilemezler. Ara-sınırlı bakış açısı [+ARA] olayı başlangıcından sonra, bitiminden önce kendi sınırları içerisinde (Johanson, 2000, ss. 76-102); son-sınırlı bakış açısı [+SON] ise olayı kritik sınırının aşıldığı bir noktada kavrar. Bu sınır, yukarıda 1.1.1. altında ele aldığımız kılınış öbeklerinin iç evrelerine göre değişir (Johanson, 2000, ss. 102-135). Ara- ve son-sınırlı görünüş türleri, ayrıca, psikolojik ilginin yönelme noktasında az veya çok yoğunlaşmasını ifade eden odaklılık derecelerine göre de alt gruplara ayrılırlar. Yoğun odaklılık, yönelme noktasında yüksek seviyede bir aksiyonal yoğunluğu, zayıf odaklılık ise güçlü bir odaklanmanın olmadığını belirtir (Johanson, 2000, ss. 85-89). Yoğun odaklı ara- veya son-sınırlı yapılar dilin tarihi seyri içerisinde zamanla bu özelliklerini kaybederek zayıf odaklı yapılara dönüşürler. Bu gelişme de zamanla, yeni yoğun odaklı biçimlerin, ki art-fiilli yapılar bunun için malzeme sunarlar, dilbilgiselleşmesine yol açmıştır (Johanson, 2000, ss. 99-101 ile 129-135).

Nogaycada görünüş ifade eden art-fiilli kompleks yüklemleştiriciler farklı sözdizimsel işlevlerde karşımıza çıkar: 1) Bitimli form olarak ana cümlelerde, 2) Sıfat-fiil olarak niteleme ve tümleç yan cümlelerinde, 3) Zarf-fiil olarak belirteç yan cümlelerinde.

Art-Fiil İçeren Bitimli Yüklemleştiriciler

Nogaycada görünüş işaretleyen art-fiil temelli bitimli formlar şunlardır: - (A)yatir, -(I)p turı, -(I)p yatir, -(I)p olteri und -(I)p yüri. Art-fiil yapısından gelişmiş bir sıfat-fiil olan -Atayan aynı zamanda bitimli yüklemleştirici olarak ana cümlelerde de kullanılır. Bu formlar özellikle ara-sınırlı görünüş işaretleyicileri olarak karşımıza çıkar. Bunlardan, yoğun odaklı ara-sınırlılık ifadesi için en ileri seviyede dilbilgiselleşmiş olan, aynı zamanda Nogay gramerlerinde de şimdiki zaman bildiricisi olarak betimlenen yapı -(A)yatir'dir (27).¹²

(27) *Nogay xalkiniñ ertegiler yüyüntiyi birinşi kere basılıp şiyayatir.* (Kalmykova, 1967, s. 4) 'Nogay halkının masallar antolojisi ilk kez basılıp yayımlanmakta (bire bir: basılıp çıkmakta).'

Diğer iki formun (-(I)p turı ve -(I)p yatir) bünyesindeki art-fiillerin de büyük ölçüde sözlük anlamlarını kaybettiği görülür (28-31). Dolayısıyla, 28. örnekte *Qandaza*'nın 'aletleri ayakta durarak toplaması', 29'da insanların 'ayakta durarak yol yapması', 30'da *Asanbiy*'in 'köpeğini yatarak dövmesi' veya 31'de

¹² Bk. Baskakov (1973, s. 226) ve Milyx (1954, s. 137).

dükkan sahibi *Marziye*'nin 'satışı yatarken/yatarak gerçekleştirmesi' söz konusu değildir. Daha doğrusu, örnekleri yorumlarken fiziksel olarak 'ayakta durma' veya 'yatma' eylemlerine dayalı yorumlar getirmemiz her zaman mümkün olmakla birlikte, kullanılan art-fiiller bu doğrultuda bir ek bilgiyi sistemli olarak kodlamazlar.

(28) *Erteği şağ. Qandaza siyiriniñ sütün maşinadan yañi şiyarip, alatlarin yiyistürip turı edi.* (Kultaev, 1978, s. 50) 'Erken bir vakit. *Qandaza* sığırının sütünü makineden yeni çıkarmış, aletlerini toplamakta idi.'

(29) *Burılıp karasam, ädemler yol yasap turı ediler.* 'Dönüp baktım ki (*bire bir*: dönüp baksam) bir de ne göreyim, insanlar yol yapmaktalar (*bire bir*: yapmaktaydılar).'

(30) *Asanbiy qazıq alıp iytin töbelep yatır.* 'Asanbiy bir sopa almış köpeğini dövmekte.'

(31) *Onı man söylesip Ayşat Aliyevna tükenge kirdi. Tükenşi Marziye satuw etip yatır edi.* (Kultaev, 1978, s. 43) '*Ayşat Aliyevna* onunla konuşarak dükkana girdi. Dükkan sahibi (*bire bir*: dükkancı) *Marziye* satış yapmaktaydı.'

Buna karşın, yine yoğun odaklı ara-sınırlı bir form olan *-(I)p oltiri*, eylemin aynı zamanda oturur durumdayken (32), *-(I)p yüri* ise hareket halinde iken (muhtemelen yürüyerek) (33) gerçekleştiğine dair ek bilgiler içerebilir.

(32) *Ayayınnan başına aq kiygen Bumbarov kabinetinde kullıq etip oltiri edi.* 'Tepeden tırnağa (*bire bir*: ayağından başına) ak giymiş olan Bumbarov bürosunda (oturmuş vaziyette) çalışmaktaydı.'

(33) *Ay yas yigit, endi ne zat izlep yürisiñ? /.../ şirigen qarayustıñ qanatın izlep yürimen.* (Kalmykova, 1967, s. 56) 'Ey delikanlı, ne arıyorsun? /.../ çürümüş kartalın kanadını aramaktayım.'

Yoğun odaklı ara-sınırlılık için neden bu kadar fazla biçimbirimi olduğuna ve bunları birbirinden ayıran özelliklerin neler olduğuna dair bir soruya cevap bulabilmek pek kolay değildir. Yukarıdaki örneklerle de izah edildiği üzere, söz konusu olan art-fiilin sözlük anlamı, *-(I)p turı* ve *-(I)p yatır* açısından genellikle önemli olmazken *-(I)p oltiri* ve *-(I)p yüri* formlarında büyük ölçüde etkindir. Bundan dolayı ilk iki biçim, farklı pek çok fiile eklenebilirken *-(I)p oltiri* ve *-(I)p yüri* daha sınırlı sayıda (ya hareket ya da durağanlık ifade eden) fiille bir araya gelir. Bu iki özelliğin doğal bir sonucu olarak ise *-(I)p oltiri* ve *-(I)p yüri*'nin *-(I)p turı* ve *-(I)p yatır*'a göre, göreceli olarak, daha az kullanıldığını söyleyebiliriz. Bir diğer önemli husus, *-(I)p turı* ve *(I)p yatır* biçimlerinin ara-sınırlılığın yanı sıra, özellikle bazı fiillere eklendiklerinde, son-sınırlı bir görünüş kategorisini de ifade edebiliyor olmasıdır (bk. Tablo 2). Bu son durumu aşağıda çokişlevlilik bağlamında (1.1.4.) ele alacağız.

Tablo 2. *-(I)p turî, -(I)p yatîr, -(I)p oltîri ve -(I)p yûri* Biçimlerinin Karşılaştırması (krş. Karakoç, 2005, s. 174)

	<i>-(I)p turî ve -(I)p yatîr</i>	<i>-(I)p oltîri ve -(I)p yûri</i>
Art-fiilin sözlük anlamı	yok / çok zayıf	güçlü
Birleşebilirlik	pek çok fiille	sınırlı sayıda fiille
Kullanım sıklığı	sık	seyrek
İşlev	[+ARA] ya da [+SON]	[+ARA]

Burada üzerinde kısaca durmak istediğim bir husus da, *-(I)p kel-* ve *-(I)p bar-art-fiil* yapılarının görünüş belirticisi olan *-(A)yatîr* ile oluşturdukları bazı özel birleşimlerdir. Bu birleşik yapıların özellikle zaman dilimi belirten ifadeler içerisinde sıklıkla kullanıldığını görüyoruz, ör. *keş bolîp keleyatîr* ‘akşam olmak üzere’, *kün tuwîp keleyatîr* ‘gün doğmak üzere’, *tañ atîp keleyatîr* ‘tan ağarmak üzere’, *tañ ses berîp keleyatîr* ‘tan ses verip gelmekte’, *tögerek yaq ayarîp keleyatîr* ‘ortalık ağarmak üzere’, *wakît tün ortasinnan ozîp barayatîr* ‘vakit gece yarısını geçmek üzere’, *tüs awîp barayatîr* ‘öğlen vakti geçmek üzere’, *tannîj yariyi soyîp keleyatîr* ‘şafak (aydınlığı) sökmek üzere’ vb. (bk. Karakoç, 2005, ss. 152-157). Bütün bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, *-(I)p barayatîr* ile *-(I)p keleyatîr* biçimlerinin, zaman diliminin tam değişmek üzere olduğunu ifade eden bu özel kullanımlar içerisinde bir çeşit ‘proksimatif’ işaretleyicisi olduklarını ifade edebiliriz, bk. örnekler (34-35).¹³

(34) *Kün tuwîp keleyatîr.* ‘Güneş doğmak üzere (*bire bir*: doğup gelmekte).’

(35) *Kün yañî kizarîp batîp barayatîr edi.* ‘Güneş henüz kızılılaşmış batmak üzere idi (*bire bir*: batıp varmakta idi).’

Art-Fiil İçeren Sıfat-Fiiller

Art-fiil içeren ve görünüş ifade eden sıfat-fiiller, niteleme yan cümleleri ile tümleç yan cümlelerinde de karşımıza çıkar. Yapıca kompleks bu sıfat-fiiller, bünyelerinde basit yapıları bir sıfat-fiil eki olan *-GAN* ekini barındırarak dilbilgiselleşmiştir: *-Atayan*, *-(A)yatқан*, *-(A)yatîryan*,¹⁴ *-(I)p turyan*, *-(I)p yatқан*, *-(I)p oltîryan*, *-(I)p yürgen*. Basit yapıları *-GAN* sıfat-fiil eki görünüş açısından kayıtsız/nötr bir ek iken morfolojik yönden kompleks bu art-fiilli sıfatlar, ara-sınırlı görünüş ifade etmek üzere özel bir işlev üstlenirler.

¹³ Proksimatif için bk. Heine (1994), Kuteva (1998, 2001), Heine ve Kuteva (2002), Korn ve Nevskaya (2017). Nogaycada proksimatif işaretleyen biçimler için bk. Karakoç (2013, 2017).

¹⁴ *-(A)yatîryan* sıfat-fiili *-(A)yatқан* ile karşılaştırıldığında bünyesinde iki art-fiil (*yat-* + *tur-*) barındırmak suretiyle yapıca daha komplekstir. Aynı durum aşağıda ‘art-fiilli zarf-fiiller’ bağlamında ele alınacak olan *-(A)yatîrip* ile *-(A)yatîp* formları arasındaki ilişki için de geçerlidir.

36. örnekte yoğun odaklı ara-sınırlı *-Ayatırın* ile ‘alışılmışlık’ ifade eden ara-sınırlı *-Atayan* ekleri birer niteleme yan cümlesi oluştururlar. 37. örnekte yoğun odaklı ara-sınırlı *-(A)yatқан* formu, tümleç yan cümlesi oluşturan bir yüklemleştirici rolündedir.

(36) *Şaytan kartka, köz salsañ kırk töbediñ arıyı yayında bolayatırın zatlar körinetayan kutık beredi.* ‘Şeytan yaşlı adama, içine bakıldığında (*bire bir*: göz atsan) kırk tepenin ardında olup biten şeyleri gösteren (*bire bir*: şeyler görünen) bir kutu verir.’

(37) */.../ kolında tayayı bolın bir kisidiñ keleyatқанın kördim.* (Džanbidaeva-Ogurlieva, 1995, s. 240) ‘Elinde baston olan bir kişinin gelmekte olduğunu gördüm.’

-(I)p turın ve *-(I)p yatқан* formları ayrıca son-sınırlılık da ifade edebilir. 38. örnekte *-(I)p turın* formu yoğun odaklı ara-sınırlılığı ifade ederken 39 numaralı örnek aynı formun son-sınırlı bir anlamda da kullanıldığını gösterir.

(38) *Balıy Babaydiñ azbarına yeter-yetpes, ayaş yarip turın yigitti kördi de oya bakirdi...* (Kazakov, 1983, s. 10) ‘Balıy, Babay’ın avlusuna vardığında (*bire bir*: yeter yetmez) odun yarmakta olan bir delikanlı görüp ona bağırdı.’

(39) *Mine bizim kolimizda—balalarğa dep şiyip turın yir kitap. Noğay tilinde bu bas dep baspalanıp turı.* (Kudajberdiev, 1994, s. 4) ‘İşte elimizde çocuklar için yayımlanmış (*bire bir*: çıkmış) olan bir şarkı kitabı (bulunuyor). Bu, Nogay dilinde ilk kez basılmış bulunuyor.’

Art-Fiil İçeren Zarf-Füller

Görünüş ifadesi için dilbilgiselleşmiş art-fiilli yapılar, belirteç yan cümlelerinde zarf-fiil olarak karşımıza çıkar. Yapıca karmaşık bu zarf-fiillerden bir kısmının bünyesinde, görünüş ifadesi açısından kayıtsız/nötr bir ek olan basit zarf-fiil eki *-(I)p* yer alır: *-A turıp*, *-(A)yatıp*, *-(A)yatırıp*, *-A yürüp*. Diğer bir kısmı ise, art-fiilli bir sıfat-fiilin durum eki ile birleşmesi sonucu oluşmuş biçimlerdir: ör. *-(A)yatқанда*, *-(A)yatırında* (Karakoç, 2007a). 40. örnekte ara-sınırlı bir zarf-fiil eki olan *-A turıp*, zaman anlamlı bir belirteç yan cümlesi oluşturur.¹⁵ 41. örnek *-A yürüp*’in, 42 *-(A)yatırıp*’in, 43. örnek ise *-(A)yatırında* formunun benzer şekilde kullanıldığını göstermektedir.

(40) *Keldixan Kumratova öziniñ birinşi yatlawların školada okıy turıp yazıp baslayan.* ‘Keldixan Kumratova ilk şiirlerini daha okul yıllarında iken (*bire bir*: okulda okurken) yazmaya başlamış.’

¹⁵ Nogaycada ayrıca *-MAy turıp* şeklinde başka bir karmaşık yapı daha mevcuttur. Bu yapı, Türkiye Türkçesine ‘-mAdAn önce’ formu ile aktarılabilir.

(41) *Bu asker izley yürüp ayaşlıkta Aysildi tabadı.* ‘Bu, asker ararken ormanda Aysil’ı bulur.’

(42) *Awilya kireyatirip äyesi, arkanı yüyip, tayi da beline oradi.* (Karakoç, 2007a, s. 223) ‘Köye girerken ninesi, organı toplayıp beline sardı.’

(43) *Bolsa da kırtka uliniñ kaytkanin körealmadı. Kırk besinşi yıldıñ kişiniñ bir suwiñ keşesinde tañ atayatırında ol topırağ boldı.* (Karakoç, 2007a, s. 220) ‘Fakat yaşlı kadın oğlunun döndüğünü göremedi. Kırk beşinci yılda soğuk bir kış gecesi (*bire bir*: kırk beşinci yılın kışının bir soğuk gecesinde) tan ağarırken (*bire bir*: tan atarken) öldü (*bire bir*: toprak oldu).’

Tablo 3, Nogaycanın görünüş işaretleyen art-fiilli yapılarını sözdizimsel işlevlerine göre bir bütün halinde sunar.

Tablo 3. Görünüş İşaretleyen Art-fiilli Biçimlerin Sözdizimsel Türleri

Görünüş işaretleyen art-fiilli yapılar		
Bitimli yüklemleştiriciler (ana cümlelerde)	Sıfat-fiiller (niteleme ve tümleç yan cümlelerinde)	Zarf-fiiller (belirteç yan cümlelerinde)
-Atayan	-Atayan	-A turip
-(A)yatir	-(A)yatқан	-(A)yatip
-(I)p turı	-(A)yatırған	-(A)yatirip
-(I)p yatir	-(I)p turған	-A yürip
-(I)p oltiri	-(I)p yatқан	-(A)yatқанда
-(I)p yüri	-(I)p oltırған	-(I)p turғанда
	-(I)p yürgen	

1.1.4. Çokişlevlilik ve Anlam Ayırdedici Unsurlar

Buraya kadar çözümlemeye çalıştığım biçim-işlev ilişkilerindeki ayrıntılardan da anlaşılacağı üzere karşımıza çıkan sorunlardan biri çokişlevliliklidir. Öncelikle, art-fiilli yapılar için, içerdikleri her iki fiilin de teorik olarak kendi sözlük anlamında kullanılabilmesi durumların söz konusu olduğunu belirtmeliyiz. Bir diğer ifadeyle, çokfiilli yapı aslında sadece bir çokyüklemli yapıdan ibaret olabilir.¹⁶ 44. örnekteki *bar-ip tur-adi* birleşiminin, metin bağlamı dikkate alındığında, ‘varıp durur’, ‘varır ve durur’ anlamlarında çokyüklemli bir birleşim olduğu, dolayısıyla, *-(I)p turadi*’nin bir art-fiil örneği sunmadığı görülür (ayrıca bk. örnek 2).

(44) *Sonnan soñ Amet bätir atlanip Šaarbek yatқан uşpa şarlağ aldına barip turadi.* ‘Daha sonra *Batır Amet* atına atlayıp (*bire bir*: atlanıp) *Šaarbek*’in yattığı çatı katının önüne varıp durur (varır ve durur).’

¹⁶ Bunu yukarıda 1.1.’de ‘birleşik yüklem’ yapıları altında kısaca izah etmiştim.

Bu tür olası çokyüklemlilik durumlarının dışında, bazı kılınış ile görünüş ifade eden yapılar da morfolojik olarak benzerlik gösterebilir. *-(I)p turadî* bunun için de örnekler içerir. Bu biçim 45 numaralı örnekte kılınış ifade ederken, 46 numaralı örnekte son-sınırlı bir görünüş işaretleyicisidir. Bunun doğal bir sonucu olarak 47 numaralı örneği iki farklı şekilde anlayıp yorumlamamız mümkündür (*yuwilip turadî* 'yıkandı duruyor' veya 'yıkandı bulunuyor').

(45) *Solay ša solay, dedi Ayšat: Meni rayonodij zaveduyuşiyi koymay šakirip turadî. Bara bara bezdim.* (Kultaev, 1978, s. 98) 'Hem de nasıl, dedi Ayšat: İdari bölge şefi beni durmadan çağırıp duruyor. Gide gide (*bire bir*: vara vara) bezdim.'

(46) *Klasta karta mira ilinip turadî.* (Baisov, 1975, s. 273) 'Sınıfta dünya haritası asılmış (duruyor).'

(47) *Sol kiyimler yuwilip turadî.*

'Şu giysiler yıkandı duruyor.'

'Şu giysiler yıkandı (bulunuyor).'

Biçimsel aynılık, ara- veya son-sınırlı görünüş kategorileri arasında da söz konusu olabilir. Bunu da yine özellikle *-(I)p turî* ve *-(I)p yatir* örneklerinde gözlemliyoruz. *-(I)p turî* formu 48 numaralı örnekte ara-sınırlı bir görünüş işaretleyicisi iken (*bolip turî* 'olmakta') 49 ve 50 numaralı örneklerde son-sınırlılık ifade eder (*kelip turî edi* 'gelmiş bulunuyordu', *baspalanip turî* 'basılmış bulunuyor'). Burada belirtmemiz gereken önemli bir nokta, *-(I)p turadî*, *-(I)p turî* ya da *-(I)p yatir* biçimlerinin son-sınırlı görünüş işlevini, özellikle, *kel-*, *öl-*, *yiber-* gibi bitiş-dönüşümlü fiillerle birlikte belirgin bir şekilde ortaya koyduğudur.

(48) *Kelse, awilda Zuhradij toyi bolip turî.* 'Geldiğinde bir de ne görsün (*bire bir*: gelse), köyde Zuhra'nın düğünü olmakta.'

(49) *Sol zamanda Orağ segiz yasına kelip turî edi.* 'O zaman Orağ sekiz yaşına gelmiş bulunuyordu.'

(50) *Mine bizim qolimizda - balalarğa dep şiyip turyan yir kitap. Noğay tilinde bu bas dep baspalanip turî.* (Kudajberdiev, 1994, s. 4) 'İşte elimizde çocuklar için yayımlanmış (*bire bir*: çıkmış) olan bir şarkı kitabı (bulunuyor). Bu, Nogay dilinde ilk kez basılmış bulunuyor.'

Niteleme veya tümleç yan cümlelerinde yüklemleştirici işlevde kullanılan kompleks yapı *-(I)p turyan* sıfat-fiili de, en az dört farklı anlamda karşımıza çıkabilir. Bu durumu *kelip turyan bala* örneği üzerinden ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları ile şu şekilde gösterebiliriz: 1) Çokyüklemlilik bir yapı içerisinde 'gelmiş ve burada duran çocuk' anlamında, 2) Dönüşümsüzlük belirleyicisi olarak '(sürekli, sık sık) gelip duran çocuk' anlamında, 3) Ara-

sınırlı bir görünüş belirleyicisi olarak 'gelmekte olan çocuk' anlamında, 4) Son-sınırlı bir görünüş belirleyicisi olarak 'gelmiş olan (bulunan) çocuk' anlamında.

Araştırmalarımıza göre, bu tür olası biçimsel aynılık ve çokişlevlilik durumlarında olumsuzluk ekinin birleşik yapı içerisindeki yeri, anlam ayırdedici bir rol üstlenebilir. Olumsuzluk eki *-MA*'nın art-fiilden sonra geldiği durumlar kılınmış kategorisine işaret ederken asıl fiile eklenmesi, son-sınırlı bir görünüş kategorisi ile karşı karşıya olduğumuzun göstergesidir (Karakoç, 2005, ss. 167-172). 47 numaralı örnekteki çokanlamlılığın, olumsuzluk ekinin iki farklı kullanımı ile nasıl ortadan kalktığı 51 ve 52 numaralı örneklerle gösterilebilir (Karakoç, 2005, s. 170).¹⁷

(51) *Sol kıyimler yuwılmay turadi.* 'Şu giysiler henüz (halihazırda) yıkanmamış.'

(52) *Sol kıyimler yuwılıp turmaydılar.* 'Şu giysiler hiç yıkanmıyor.'

Tablo 4, çokanlamlı *-(I)p turadi* biçimbiriminin örneklendirdiğimiz farklı işlevlerini, olumsuzluk eki ile kullanımını ve Türkiye Türkçesindeki farklı karşılıklarını da göz önünde bulundurarak özetlemektedir:

Tablo 4. *-(I)p turadi* Biçiminin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları (Karakoç, 2005, s. 172)

Form /Olumsuzluk	İşlev	Türkiye Türkçesindeki karşılık
<i>-(I)p tur[adi]</i> <i>-(I)p tur[maydi]</i>	Kılınmışsal, [-DÖN] işaretleyicisi	<i>-(y)Ip duruyor</i>
<i>-(I)p turadi</i> <i>-MAy turadi</i>	Görünüşsel, [+SON] işaretleyicisi	<i>-mİştIr, -mİş (bulunuyor)</i>
<i>-(I)p + turadi</i>	Çokyüklemlili yapıda yer alma	<i>-(y)Ip + duruyor / kalkıyor,</i> <i>-mİş (halde) duruyor vb.</i>

Burada belirtmek istediğim bir husus da şudur: Buraya kadar verilen örneklerin bir kısmında da görüldüğü üzere, birden fazla art-fiilli biçimin, farklı fakat birbiriyle uyumlu olabilecek işlevlerde art arda gelmesiyle, yapıcı çok daha karmaşık yüklemelerin ortaya çıkması da olasıdır. Bu tür yüklemeler içerisinde, kılınmış işaretleyicisi olan art-fiil yapısı asıl fiile doğrudan eklenirken görünüş işaretleyen art-fiilli yapı yüklem hiyerarşisi açısından en son unsur olmalıdır. Bir diğer ifadeyle, morfosentaktik sıralama şu şekilde gerçekleşir: asıl fiil + kılınmış işaretleyen art-fiil biçimi + kiplik işaretleyen art-fiil biçimi + görünüş işaretleyen art-fiil biçimi. Bu tür bir sıralama, aslında, kılınmışsal art-fiil yapılarının asıl fiilin anlamını değiştirmek suretiyle yapım eklerine benzer bir işlev üstlenmesinden kaynaklanır. Hem kiplik bildiren biçimler hem de görünüş

¹⁷ Art-fiilli yapılarda bir diğer anlam ayırdedici unsurun vurgu olduğu bilinmektedir (bk. İmart, 1981, s. 1599; Demir, 1993, 1996). Nogaycada vurgunun bu tür yapılardaki rolü için bk. Karakoç (2005).

biçimleri çekim ekleri ile bağlantılı oldukları için kılınış ifade eden yapılardan sonra gelmelidirler. Bu şekilde, birden fazla art-fiil biçiminin birbirini takip etmesi teorik olarak mümkün olmakla birlikte, işaretledikleri konseptlerin birbiriyle uyumlu olması şartı göz önünde bulundurulduğunda, bunun pratikte çok sıklıkla karşılaşılan bir durum olmadığını belirtmemiz gerekir.

1.2. GRUP 2: Ad-Fiil İçeren Yapılar

Çokfiilli yüklem yapılarının bir diğer türünde, asıl fiil (FİİL-1), bünyesinde yönelme durum eki barındırarak gramatikleşen *-MAGA* ad-fiil ekini alır. Bu ad-fiil ekine bağlanarak dilbilgisel işaretleyici rolünde gelişen fiiller *bol-*, *süy-*, *tur-*, *de-* (sadece *dep* şeklinde) ve *az kal-*'dan ibaret küçük bir kapalı grup oluşturur. Bunlardan *-MAGA bol-* 'yapabilme', 'mümkün olma' anlamıyla (53), *-MAGA süy-* '-mAk iste-' anlamıyla (54) kiplik ifade eder.

(53) *Yatlaw kelistirüwde, köbinşe, dört sidiradan tüzilgen şuwmaqtı kullnadılar, ama onıñ sanı onnan köp bolmaya da boladı.* (Ajbazova, 1996, s. 65) 'Şiir yazarken çoğunlukla dört mısradan oluşan bir yapı kullanılır, fakat bu sayı daha çok da (*bire bir*: onun sayısı ondan çok) olabilir.'

(54) *Qayday kömek keregin bilmege süyip, mirtazaqlar onıñ qasına keldiler.* (Ajbazova, 1996, s. 104) 'Nasıl bir yardım gerektiğini bilmek isteyerek polisler onun yanına geldiler.'

Bir olayın gerçekleşmeden önceki ön evresine veya hazırlık evresine göndermede bulunarak tam gerçekleşmek üzere olduğunu gösteren ve Türkiye Türkçesinde '-mAk üzere ol-' biçimi ile ifadesini bulan 'proksimatif' kategorisi Nogaycada *-MAGA tur-* veya *-MAGA dep* biçimleri ile dilbilgisel olarak kodlanır. Proksimatif işaretleyicisi olarak, bitimli ana cümlelerde *-MAGA turı* (çok seyrek olmakla birlikte olumsuzlukta *-MAska turı*) (55-56), niteleme ve tümleç yan cümlelerinde *-MAGA turıyan* (57), zaman ifade eden belirteç yan cümlelerinde *-MAGA turıyanda* (58), diğer belirteç yan cümlelerinde ise *-MAGA dep* (59) yapıları kullanılır (Karakoç, 2013, 2017).

(55) *Ol ene-mine yılap yibermege turı.*¹⁸ (Kurmangulova et al., 1991, s. 235) 'O nerdeyse ağlamak üzere.'

(56) *Aqılınnan uşpağa turıman ene.* (Kurmangulova et al., 1991, s. 226) 'Nerdeyse aklımı yitirmek üzereyim (*bire bir*: aklımdan uçmak üzereyim).'

¹⁸ Bu örnekteki *yıla-p yiber-mege turı* iki farklı karmaşık dilbilgisel yapı içerir: Asıl fiil *yıla-* + kılınışsal art-fiil işaretleyicisi *-(I)p yiber-* + proksimatif işaretleyicisi *-MAGA turı*.

(57) *Körmeysiñme, kemedede ädemlerge orin yetpeydi, a sen öziñ az dep, ölmege turyan atıñdı da süyreysiñ...* (Kurmangulova et al., 1991, s. 240) ‘Görmüyor musun, gemide insanlara bile yer yok (*bire bir*: yer yetmiyor), sen ise kendin yetmezmişsin gibi (*bire bir*: kendin az diye) (bir de) ölmek üzere olan atını da çekip getiriyorsun.’

(58) *Orninnan turyan küin ok ta, at arba tawip, yolawşı şikpaya turyanda, yanındañi koñisilari, awıldiñ bari de saqallilari, kümistey bolyan yasi üykenleri keldiler.* (Ajbazova, 1996, s. 60) ‘Yerinden doğrulur doğrulmaz (*bire bir*: doğrulduğu gün) hemen araba bulup, yola çıkmak üzereyken (*bire bir*: yolcu çıkmak üzereyken) yanındaki komşuları, köyün bütün sakallıları, saç- sakalı gümüş gibi ağarmış yaşlıları (*bire bir*: gümüş gibi olmuş yaşı büyükleri) geldiler.’

(59) *Söylespege dep Tenisbaydı da şakirdilar.* (Kurmangulova et al., 1991, s. 246) ‘Konuşmak üzere *Tenisbay*’ı da çağırdılar.’

Nogaycada, tam gerçekleşmek üzere olan bir olayın son anda gerçekleşmediğini gösteren ‘avertif’ dilbilgisel bir kategori olarak, yukarıda ele aldığımız -*Ayaz-art*-füllü yapısının yanı sıra, -*MAGA az kal*- ad-fülli yapısı ile de kodlanır (60). Tablo 5 ad-fiil içeren gramatik yapıların biçimleri ile işlevlerini bir bütün halinde sunar.

(60) *Birinşi bolip mirza atin aydadı, tek ol suwya kirgenley, atin ayin akaştı, özi suwya ketpege az kalıp, kewdesin teýaran şıyardı.* (Kapaev, 1989, s. 7) ‘Mırza önce atını sürdü, fakat suya girer girmez atı suyun akıntısına kapılıp gitti (*bire bir*: atını akın alıp götürdü), kendisi ise nerdeyse suya kapılıp gitmek üzereyken (*bire bir*: gitmeye az kalıp) gövdesini zorlukla çıkardı.’

Tablo 5. ‘AF + fiil’ Yapısındaki Dilbilgisel İşaretleyiciler ve İşlevleri

Ad-fiil içeren işaretleyiciler	
Biçim	İşlev
- <i>MAGA bol</i> -	Kiplik: ‘imkan, yeterlik’
- <i>MAGA süy</i> -	Kiplik: ‘-mAk iste-’
- <i>MAGA turı</i>	Proksimatif (bitimli cümleler)
- <i>MAGA turyan</i>	Proksimatif (niteleme/tümleç yan cümleleri)
- <i>MAGA turyanda</i>	Proksimatif (zaman gösteren belirteç cümleleri)
- <i>MAGA dep</i>	Proksimatif (belirteç cümleleri)
- <i>MAGA az kal</i> -	Avertif

1.3. GRUP 3: Sıfat-Fiil İçeren Yapılar

Bu gruptaki dilbilgisel yapılar, asıl fiile eklenen *-(A)yAK* sıfat-fiil eki ile ardından gelen *bol-* fiilinden oluşur. Nogaycada *-(A)yAK* ve *-(A)yAK bol-* şeklinde iki biçim bulunur. Bu iki biçim arasındaki işlev farkı, şimdiye kadarki çalışmalarda isabetli bir şekilde ortaya konmamış, *-(A)yAK bol-*'un temel işlevinin istek bildirme olduğu belirtilmiştir. Oysaki istek ifadesinin *-(A)yAK bol-*'un içerdiği nüanslardan biri olduğu, gramerleşen konseptin ise farklı bir konsept olduğu görülmektedir. Hatta 61. örnekten de anlaşılacağı üzere *-(A)yAK bol-* işaretleyicisinin, istek anlamını devre dışı bırakacak fiillere de eklenebilir olması dikkat çekicidir. Karakoç (2017)'de yer alan çözümlenmeye göre, basit yapılı *-(A)yAK* eki, öznenin ilgisinin gelecekte gerçekleşecek olaya yönelik olduğunu belirtirken (62), *-(A)yAK bol-* yapısı, gerçekleşecek olan olayın konuşma anında öznenin ilgisinin merkezinde olduğunu ifade eder (63). Gelecekteki olay ile ilgili konuşma anına yönelik yoğun bir odaklanma, öznenin isteği şeklinde bir yorumlamaya açık olmakla birlikte, burada dilbilgiselleşen kavramın 'yoğun odaklı öngörülülük' olarak adlandırabileceğimiz bir görünüş kategorisi olduğu görülmektedir. Bu çözümlenmeye göre, *-(A)yAK* eki 'öngörülülük' ifade ederken *-(A)yAK bol-* 'yoğun odaklı öngörülülük' işaretleyicisidir.¹⁹

(61) *Bu kişikayaklı onı ne zat için betlemege kerek eken? dep Rauf aşuwlana yaq ta boldi /.../* (Kapaev, 1989, s. 36) 'Bu kadın onu neden kınamak zorunda acaba? diye Rauf sinirlenecek oldu.'

(62) *Bir yumadan borışti bermesek, koylarımızdı kelip alayaq.* (Kurmangulova et al., 1991, s. 226) 'Önümüzdeki cumaya kadar (*bire bir*: bir cumadan) borcu vermezsek, koylarımızı gelip alacak.'

(63) *Aruzat atası man özi söyleseyek boldi, dedi Tenisbay.* (Kurmangulova et al., 1991, s. 226) 'Aruzat babasıyla bizzat kendisi konuşacak oldu, dedi Tenisbay.'

Bu bağlamda kısaca değinmek istediğim bir konu da yukarıda ele alınan biçimlerin olumsuzluklarıdır. Nogaycada *-MAyAK*, *-(A)yAK tuwil* ve *-(A)yAGI yok* şeklinde üç farklı olumsuzluk biçimi bulunur. Bazı çalışmalarda bu üç biçimin de basit yapılı *-(A)yAK* ekinin olumsuzluğu olduğu ifade edilerek muhtemel işlev farkları göz ardı edilmiştir (ör. Ergönenç Akbaba, 2009, s. 134).

¹⁹ İncelediğimiz dil verilerinde *-(A)yAK* eki ile *bol-* fiilinden oluşan birleşik yapıların her zaman bir 'yoğun odaklı öngörülülük' işaretleyicisi olmadığını gösteren örnekler de vardır. Bu tür örneklerde, ilk unsur olan *-(A)yAK* 'öngörülülük' ifadesi için kullanılırken ikinci unsur olan *bol-* sadece bir ek-fiil olarak görev üstlenmektedir. Karakoç (2017) bu tür örneklere de yer vererek *-(A)yAK bol-* yapısı bağlamında çokişlevlilik sorununu tartışmaktadır.

Oysaki burada da *-MAyAK* ile *-(A)yAK tuwıl* arasında, *-(A)yAK* ile *-(A)yAK bol-* için yukarıda izah ettiğimiz türden sistemli bir işlevsel dağılım söz konusudur. *-MAyAK* eki *-(A)yAK* ekinin olumsuzu iken *-(A)yAK tuwıl* 'yoğun odaklı öngörülülük' belirten *-(A)yAK bol-*'un olumsuz şeklidir (Karakoç, 2017). Yani, bir formun, biri diğerinin yerine geçebilen iki olumsuz varyantından ziyade, aralarında işlev dağılımı olan iki farklı öngörülülük formunun farklı iki olumsuz şekli ile karşı karşıya olduğumuz açıktır.

Nogaycada *-(A)yAK bol-* biçiminin, yukarıda ele aldığımız yoğun odaklı arasırlılığın işaretleyen *-(I)p turı* art-fiilli yapısıyla birleşmesi sonucu oluşan, morfolojik yönden çok daha kapsamlı bir başka dilbilgisel yapı daha mevcuttur: *-(A)yAK bolıp turı* (64). Özellikle konuşma dilinde görülen, iki fiile dayanan bu biçim de yukarıda incelenen *-MAGA turı*'ya benzer bir şekilde 'proksimatif' işaretleyicisi rolündedir. *-(A)yAK bolıp turıyan* niteleme ve tümleç yan cümlelerinde (65), *-(A)yAK bolıp turıyanda* ise zaman belirten zarf-fiil cümlelerinde proksimatif ifade eden formlardır. Ayrıca, Türkiye Türkçesindeki *-mAK için* formuna benzer bir şekilde dilbilgiselleşerek amaç bildiren yan cümleler oluşturan *-(A)yAK bolıp* yapısından da burada söz etmek gerekir (66-67).

(64) *Bala yilayaq bolıp turı*. (Karakoç, 2017, s. 28) 'Çocuk ağlamak üzere.'

(65) *Öleyek bolıp turıyan ane itti üydiñ işine alşı (al-tayı)!* (Karakoç, 2017, s. 28) 'Ölmek üzere olan şu köpeği evin içine alsana!'

(66) *Vasiliy Ostapenko em Sergey Lebedev pen teatrya barayaq bolıp söylestik.* (Kurmangulova et. al., 1991, s. 244) 'Vasiliy Ostapenko ve Sergey Lebedev ile tiyatroya gitmek için sözleştik.'

(67) *Ol Aruzattıñ üyine barayaq bolıp bir de imtildi...* (Kurmangulova et. al., 1991, s. 256) 'O Aruzat'ın evine gitmek için birden telaşlandı...'

Bu bağlamda, yapısında üretken olmayan bir sıfat-fiil eki ile iyelik eki taşıyan ve diğer Kıpçak dillerinde olduğu gibi, Nogaycada da yaygın olarak kullanılan *-GI-sI kel-* biçiminden de bahsetmek gerekir. Bünyesindeki fiilin buraya kadar izah ettiğimiz diğer dilbilgisel yapılarda olduğu gibi, sözlük anlamını büyük ölçüde kaybettiği bu birleşik yapılı morfem, 'istek' ifade etmek üzere kullanılır (68).

(68) *Dučege işkisi kelmewin aytsa, ol sözün kulağına da aspayaq, kaytarasına xäteri qalyansıp, aqlatıp baslayaq, tüsindirüw söziniñ soñı bolmayaq.* (Kapaev, 1989, s. 17) 'Duče'ye içmek istemediğini söylese, o buna kulak asmayacak (*bire bir*: sözünü kulağına asmayacak), hatırı kalmış gibi yaparak yeniden anlatmaya başlayacak, sözünün sonu gelmeyecek.'

Tablo 6. ‘SF + fiil’ Yapısındaki Dilbilgisel İşaretleyiciler ve İşlevleri

Sıfat-fiil içeren işaretleyiciler	
Biçim	İşlev
-(A)yAK <i>bol-</i>	Yoğun odaklı öngörülülük
-(A)yAK <i>bolip turi</i>	Proksimatif (bitimli cümleler)
-(A)yAK <i>bolip turyan</i>	Proksimatif (niteleme/tümleç yan cümleleri)
-(A)yAK <i>bolip turçanda</i>	Proksimatif (zaman gösteren belirteç cümleleri)
-(A)yAK <i>bolip</i>	- <i>MAK için</i> (amaç bildiren yan cümleler)

Sonuç ve Değerlendirme

Buraya kadar olan çözümlerimizden anlaşılacağı üzere, fiil içeren kompleks dilbilgisel yapılar açısından oldukça zengin bir dil olan Nogaycada en çok karşımıza çıkan fiiller, *bol-* ve *tur-*'dur. Bu iki fiil, art zamanlı olarak baktığımızda, eski dönemlerden itibaren en fazla dilbilgiselleşme eğilimi gösteren ve dolayısıyla sadece Nogaycada değil diğer Türk dillerinde de sıklıkla kullanılan fiiller olmuştur. Bunlardan *tur-* fiilinin, daha erken dönemlerden itibaren tamamen dilbilgiselleşerek yapışık bir morfem halini aldığı durumlar bilinmektedir. Örneğin *tur-* fiilinden gelişmiş, *-DI*, *-Dir*, *-t* şeklindeki 3. şahıs özne işaretleyicisi olan bir ek, göreceli olarak dil bütünlüğünün devam ettiği daha eski dil katmanlarına ait (birincil) bir dilbilgiselleşme sürecinden geçip geldiği için, bugün hemen hemen bütün Türk dillerinde mevcuttur. Buna karşın, bu makalede incelenen *tur-* temelli gramatik işaretleyicilerin bir kısmı, kronolojik olarak geç dönemli ikincil oluşumlar olduğundan, başka Türk dillerinde de görülebilirken, bir kısmı sadece Nogaycaya özgüdür. Birincil oluşumlarda gözlemlenen fonetik indirgenme ile yapısal saydamlığı kaybedip ekleşme özelliği, bu ikincil oluşumlarda büyük ölçüde söz konusu değildir. Örnek verecek olursak, Nogayca *-(I)p tur-a-di* birleşik yapısının son unsuru olan *-di* erken bir dilbilgiselleşme sürecinin eseri iken *-(I)p tur-* daha geç döneme ait bir gelişmedir. Dolayısıyla, ikincil oluşumlarda gözlemlenen fiilin yapı bütünlüğünü koruma durumu, araştırmacılar açısından, sözlüksel kullanım-dilbilgisel kullanım yelpazesi üzerinde sağlıklı bir işlev çözümlemesi ortaya koymada zorluklar yaratabilir. Bir diğer ifadeyle, birincil bir dilbilgiselleşme sürecini temsil eden örneklerde karşımıza çıkan zorluk, daha ziyade bu eklerin kökenini tesbit etmek ile ilgili olabilirken sonraki süreçlerin ürünü olan yapılarda karşılaşılan zorluk, söz konusu fiilin kendi sözlük değeri ile mi kullanıldığı yoksa dilbilgisel özel bir işlev mi edindiği üzerinedir.

Nogaycada dilbilgisel işlev edinme eğilimi en fazla olan fiillerden *bol-*, bu makalede şu birleşimler içerisinde ele alınmıştır: dönüşümlülük işaretleyen *-(I)p bol-*, yeterlik/kiplik işaretleyen *-(I)p bol-*, olasılık/kiplik işaretleyen *-MAGA bol-* yoğun odaklı öngörülülük işaretleyicisi *-(A)yAK bol*.²⁰ Aynı şekilde *tur-* fiilinin hem kılınış, hem görünüş işaretleyen farklı yapılarla hem de proksimatif işaretleyen *-MAGA tur-* gibi yapılarla kullanıldığını görüyoruz. *Bol-* ile *tur-*'un birlikte yer aldığı yapıca daha kapsamlı bir dilbilgisel biçim olan *-(A)yAK bolip turü* da *-MAGA turü*'ya benzer bir şekilde proksimatif işaretleyicisidir. Niceliksel sıklık açısından bu iki fiili, hem kılınış hem de görünüş öbekleri içerisinde yer alabilen *yat-*, *oltür-* ve *yür-* fiilleri izlemektedir.

Tablo 7 fiillerden gelişen dilbilgisel işaretleyicileri işlevlerine göre sınıflandırmaktadır.

Tablo 7. Fiillerden Gelişen Kompleks Dilbilgisel İşaretleyicilerin İşlevlerine Göre Sınıflandırması

Kılınış	Kiplik	Görünüş			Proksimatif	Avertif
		[+ARA]	[+SON]	[+ÖNG]		
[+DÖN] -(I)p al- -(I)p yiber- -(I)p kal- -(I)p bol- -(I)p şik- -(I)p koy- vb.	-(I)p bol- -(I)p bil- -A alma- -MAGA bol- -MAGA süy- -GIsI kel-	[+ARA] Bitimli -Atayan -(A)yatür -(I)p turü -(I)p yatür -(I)p oltürü -(I)p yüri	[+SON] Bitimli -(I)p turü -(I)p yatür Sıfat-fiil -(I)p turyan -(I)p oltürü -(I)p yatқан	[+ÖNG] -(A)yAK bol-	Bitimli -MAGA turü -(A)yAK bolip turü -(I)p keleyatür -(I)p barayatür Sıfat-fiil -MAGA turyan -(A)yAK bolip turyan -(I)p keleyatüryan -(I)p barayatüryan Zarf-fiil -MAGA turyan -MAGA dep -(A)yAK bolip turyan -(I)p keleyatüryan -(I)p barayatüryan	-Ayaz- -MAGA az kal-
[DÖN] -(I)p tur- -(I)p oltür- -(I)p yat- -(I)p yür-		Sıfat-fiil -Atayan -(A)yatқан -(A)yatüryan -(I)p turyan -(I)p yatқан -(I)p oltüryan	Zarf-fiil -(I)p turyan			
[+YÖN] -(I)p kel- -(I)p bar-						
[+S-DÖN] -A tur- -A kal- -A koy- -A ber-		Zarf-fiil -A turip -(A)yatür -(A)yatürüp -A yürüp -(A)yatқanda				

²⁰ Yukarıda da belirtildiği üzere, bütün bunlara ilaveten *bol-* fiilinin üretken bir ek-fiil olarak da pek çok birleşik yüklem yapısında yer aldığı görülür, ör. *-Atayan bolyan*, *-GAn boladi*, *-GAn bolar*, *-(A)yatқан bolyan* vb.

Kaynakça

- Ajbazova, E. S. (1996). (edit.) *Nogaj Literaturasy. Učebnik-xrestomatija*. Čerkessk.
- Aslan, D. S. (2013). Türkmencede Kılınış İşlemcisi Olarak Art-Fiiller. *Türkbilig* 26, 67-90.
- Bacanlı, E. (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baisov, B. (1975). (edit.) *Jolda. Nogaj Jazuvşylarynyň Ortak Jylyntgy*. Čerkessk.
- Baskakov, N. A. (1973). (edit.) *Grammatika Nogajskogo Jazyka. Čast' I. Fonetika i Morfologija*. Čerkessk.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: At the Clarendon Press.
- Demir, N. (1992). Zur Verwendung der Hilfsverbverbindung -ip dur- in einem Anatolischen Dialekt. *Altaic Religious Beliefs and Practies. Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*. G. Bethlenfalvy; Á. Birtalan, A. Sárközi, J. Vinkovics (edit.), Budapest, 89-95.
- Demir, N. (1993). *Postverbien im Türkeitürkischen. Unter Besonderer Berücksichtigung eines Südanatolischen Dorfdialekts*. (Turcologica 17.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Demir, N. (1994). Birleşik Fiiller ve Vurgu: -iver- Şeklinin Görevlerini Tespitte Vurgunun Rolü. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 83-94.
- Džanbidaeva, D. K., Ogurlieva, E. S. (1995). (edit.) *Nogaj Literaturasy. 6. Klass Üşin*. Čerkessk.
- Džanibekov, E. A. (1961). (edit.) *Tuvgan Til. Baslangyş şkoladyň III. Klassynda Okuv Knigasy*. Čerkessk.
- Ergönenç Akbaba, D. (2009). *Nogay Türkçesi Grameri. Ses ve Şekil Bilgisi*. Ankara: Grafiker.
- Ergönenç Akbaba, D. (2011). *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*. Ankara: Grafiker.
- Heine, B. (1994). On the Genesis of Aspect in African Languages. The proximative. *Proceedings of the Twentieth Annual Meeting of Berkeley Linguistic Society*. Berkeley, California: University of California, 35-46.
- Heine, B., Kuteva, T. (2002). *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Imart, G. (1981). *Le Kighiz (Turc d'Asie Centrale Soviétique)*. Aix-en-Provence: L'Université de Provence.
- Johanson, L. (1971). *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu Einer Beschreibung des Türkeitürkischen Aspektsystems*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Turcica Upsaliensia I). Uppsala.
- Johanson, L. (1990). Zur Postterminalität Türkischer Syndetischer Gerundien. *Ural-Altische Jahrbücher (Neue Folge)* 9, 137-151.

- Johanson, L. (1991). Zur Typologie Türkischer Gerundialsätze. *Türk Dilleri Araştırmaları* 1, 98-110.
- Johanson, L. (1992). *Strukturelle Faktoren in Türkischen Sprachkontakten*. (Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe-Universität Frankfurt am Main, 29 (5), Stuttgart.
- Johanson, L. (1995). On Turkic Converb Clauses *Converbs in Cross-Linguistic Perspective*. Martin Haspelmath and Ekkehard König (edit.) Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 313-347.
- Johanson, L. (2000). Viewpoint Operators in European languages. *Tense and aspect in the languages of Europe*. Östen Dahl (edit.), Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 27-187.
- Johanson, L. (2004) On Turkic Transformativizers and Nontransformativizers. In: *Turkic Languages* 8, 180-190.
- Johanson, L., Csató, É. (2017). Grammaticalisation in Turkic. *Grammaticalisation From a Typological Perspective*. Bernd Heine and Heiko Narrog (edit.), Oxford: Oxford University Press.
- Kalmykova, S. A. (1967). *Nogaj Ertegiler*. Čerkessk.
- Kapaev, İ. (1989). *Sülder. Nogajdyň Tolgavy. Birinşi Kniga*. Čerkessk.
- Karakoç, B. (2000). The Finite Copula bol- in Noghay and Its Functional Equivalents in Turkish. *Studies on Turkish and Turkic Languages*. Aslı Göksel, Celia Kerslake (edit.) (Turcologica 46.) Wiesbaden: Harrassowitz, 143-149.
- Karakoç, B. (2002). Nogayca ve Türkiye Türkçesinde Tümleç Yan Cümlelerinde Yüklemeleştiriciler. *Scholarly Depth and Accuracy. A Festschrift to Lars Johanson. Lars Johanson Armağanı*. Nurettin Demir ve Fikret Turan (edit.), Ankara: Grafiker, 193-215. Tekrar yayımlandı: *Turcology in Turkey. Selected Papers*. (Studia Uralo-Altaica 47.) Marianne Bakró-Nagy, Árpád Berta and András Róna-Tas (edit.), 2007. Szeged, 337-359.
- Karakoç, B. (2005). *Das Finite Verbalsystem im Nogaischen*. (Turcologica 58) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Karakoç, B. (2007a). Ein Überblick Über Postverbale Konverbien im Nogaischen. *Einheit und Vielfalt in der Türkischen Welt. Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz*, Universität Mainz. Hendrik Boeschoten, Heidi Stein (edit.), Wiesbaden: Harrassowitz, 215-229.
- Karakoç, B. (2007b). Postverbal Constructions in Noghay. *Conference on the Languages of the Caucasus*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig.
- Karakoç, B. (2013). On obligatory control in Turkish and Noghay complement clauses. *Tehlikedeki Diller Dergisi 2. Journal of Endangered Languages* 2, 303-323. Tekrar yayımlandı: *Türk Dilleri ve Toplulukları El Kitabı*. (Süer Eker, Ülkü Çelik Şavk, edit.).
- Karakoç, B. (2017). Prospectives, proximatives and avertives in Noghay. *Prospective and Proximative as Grammatical Categories*. [Iran-Turan]. Agnes Korn and Irina Nevskaya (edit.), Wiesbaden: Reichert, 57-76.

- Kazakov, V. (1983). *Togyz Kaptal. Povest'ler Men Xabarlar*. Čerkessk.
- Korn, A., Nevskaya, I. (2017). (edit.) *Prospective and Proximative as Grammatical Categories*. [Iran-Turan]. Wiesbaden: Reichert.
- Kudajberdiev, J. (1994). *Kökte şolpan Köremen. Balalar Jyrlarynyň Jylyntygy*. Čerkessk.
- Kultaev, A. (1978). *Basamaklar*. Maxaçkala.
- Kumratova, K. İ., Karakaev, Y. D. (1992). (edit.) *Bulak. Klasstan tys okuv üşin şygarmalar jylyntygy*. Čerkessk.
- Kurmangulova, S. A., Daulova, N. A., Kireev, M. S. (1991). (edit.) *Nogaj literaturasy. Xrestomatija*. Čerkessk: Stavropol' kitap baspasy.
- Kuteva, T. (1998). On Identifying an Evasive Gram: Action Narrowly Averted. *Studies in Language* 22 (1), 113-160.
- Kuteva, T. (1999). TAM-Auxiliation, and the Avertive Category in Northeast Europe. *Grammaticalisation Aréale et Sémantique Cognitive: Les Langues Fenniques et Sames*, Tallinn (Ural-Ural 1), 27-41.
- Kuteva, T. (2001). *Auxiliation: An Enquiry Into the Nature of Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Milyx, M. K. (1954). *Glagol Nogajskogo Jazyka*. (Čerkesskij Naučno-Issledovatel'skij Institut Istorii, Jazyka i Literatury. Vyp. II). 129-182.
- Rentzsch, J. (2006). Actionality Operators in Uyghur. *Turkic Languages* 10, 193-219.
- Schönig, C. (1984). *Hilfsverben im Tatarischen. Untersuchungen zur Funktionsweise einiger Hilfsverbverbindungen*. Wiesbaden: Harrassowitz.